

УТВРЂЕЊА ЗЕМЉЕ ПАВЛОВИЋА

Истраживања система одбране, нарочито трагова фортификационих упоришта, представљају једну од кључних тема изучавања збивања у прошлости. Остаци разорених утврда – замкова, тврђава или утврђених градова – расути широм српских земаља средњег века, речита су сведочанства о покушајима да се опстане на овом, столећима немирном подручју. Већ више од једног века ове рушевине привлаче пажњу истраживача. Неке области су проучаване у мањој – неке у већој мери. Знатан број средњовековних утврђења и археолошки је истраживан, посебно у Србији и широј регији слива Босне, али многа су остала забележена само при теренској проспекцији, уз по коју фрагментарну скицу основе.¹

Међу слабије истражена подручја, када су у питању средњовековне фортификације, спада и некадашња Земља Павловића. На територији од Сарајевског поља до Добруна, коју сматрамо матичним подручјем где је више од седам деценија владала ова знаменита властеоска породица, уочени су остаци преко 20 утврђења са, у мањој или већој мери, очуваним остацима средњовековних фортификација (сл. 1). На жалост, ни на једном од ових локалитета, осим мањих сондажа на

¹ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975; И. Микулчић, *Средњовековни градови и тврђине во Македонија*, Скопље 1996; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 33-55, са старијом литературом; Исти, *Утврђења Моравске Србије, Свети кнез Лазар, Споменница о шестстој годишњици Косовског боја*, Београд 1989, 71-87; Исти, *Тврђаве у областима српско-византијских сукоба током 14. века*, Новопазарски зборник 24, 2000, 7-30.

Борчу, нису вршена озбиљнија археолошка истраживања, што знатно отежава приступ овој теми. О утврђењима Земље Павловића тренутно располажемо веома фрагментарним подацима из изворне грађе и исходима теренских проспекција старијих истраживача, на првом месту веома заслужног Ђоке Мазалића. Стога овај наш прилог пре треба схватити као постављање проблема, односно оквира за будућа истраживања, него као студију која нуди готова решења.

У доба настанка области Павловића, на прелому два немирна столећа, српске земље потресали су судбоносни догађаји. Смрт цара Стефана Душана наговестила је почетак велике кризе државе Немањића, суочене са јаким спољним непријатељем, али и снагама које су је изнутра разједињавале. То је тренутак када Турци, као носиоци милитантног ислама, ступају на тле нашег континента са циљем да продру до његовог средишта. Српске земље, у центру ових збивања, налазиле су се тако читаво једно столеће на бранику хришћанске Европе. Међутим, нестанком Царства озбиљно је било угрожено и јединство српских земаља. Међу тим поделама, сигурно најтрагичнија по потоњим последицама, још и данас присутним, јесте она чији су главни актери били босански бан Твртко и кнез Лазар, кога ће потомство памтити са венцем косовског мученика. Но токови дезинтеграције, карактеристични за европско немирно 14. столеће, нису поштедели ни земље западно од Дрине под круном краља „Србљем и Босни”. У том процесу растакања босанског краљевства издваја се Земља Павловића – тековина војводе Павла Раденовића и његових наследника. У готово сталним сукобима са суседима, посебно моћном породицом Косача, а потом изложена и турским нападима, одбрана ове стратешки значајне области представљала је императив опстанка. Требало је заштитити значајне економске ресурсе – комуникације, које су повезивале Приморје са унутрашњошћу Полуострва и означавале правце трговинског промета, као и подручја у којима је било развијено рударство. Те потребе јасно одсликавају положаји утврђења Земље Павловића.

Централно упориште одбране и средиште ове моћне властеоске породице представљало је утврђење, односно замак Борач, који се помиње у читавом низу докумената из

прве половине 15. века.² Уз замак је постојало и развијено подграђе–Подборач, у које су често навраћали дубровачки трговци.³ Остаци овог утврђења, једног од највећих на подручју некадашњег босанског краљевства, осим мањих сондажа нису детаљније истраживани. Велики комплекси фортификација засути су шупом и рушевинама, тако да се не могу у целини сагледати сви елементи његове архитектуре (сл. 2). Замак је подигнут на тешко приступачном терену изнад леве обале Праче. Састоји се из више делова, веома добро прилагођених терену који одсликавају, по свему судећи, и различите етапе грађења.⁴ Настанак првих фортификација на овом простору могао би се датовати у последње деценије 14. века. Познијим доградњама, свој коначни облик Борач је, изгледа, добио у првим деценијама 15. века.

Главни и најстарији део утврђења, односно сам замак – Велика градина, смештен је у средишту комплекса, и са три стране опасан окуком Праче, над којом се дижу окомите стене. Четвртом, приступачном страном, у виду огромног пирга, доминира узвишени каменити вис са малом заравни на врху. Најстарији део замка имао је издужену основу брањену са две веће куле. Касније, овај положај је ојачан са читавим низом бедема, као и посебно брањеном капијом. У једној од познијих етапа ојачан је источни бедем – „велики зид”, до дебљине 3,30 м. Био је то покушај да се појача одбрана замка од евентуалних дејстава опсадне артиљерије са положаја на простору подграђа (сл. 3).

Ка западу, над самим литицама које се обрушавају ка реци, било је истурено једно мало утврђење – „Велика стијена” – са посебно брањеним прилазом, односно рововима исклесаним у стени и покретним мостом. Нејасни трагови указују да се испред овога моста могла налазити једна правоугаона кула као предстража прилаза. Овај мали фортификацирани простор са траговима цистерне, подигнут над

² Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 94 и даље.

³ *Исто*, 137.

⁴ Ђ. Mazalić, *Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu LIII, 1941, 32-91; М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, 39-40; Исти, *Владарски и власићоски двор у средњовековној Босни*, Зборник за историју БиХ 2, Београд 1997, 27-28.

стрмим литицама и веома тешко приступачан, по свему судећи представљао је последње упориште одбране.

Прилаз граду, једино могућ са истока, бранило је посебно утврђење на Малој градини. Издужене основе и релативно мале површине, брањено је бедемом само са северне стране, док је према југу било природно заштићено окомитим литицама, које се обрушавају до речног корита. Према истоку била су истурена два рова уклесана у стене и бедем, чији правац пружања даље ка северу за сада остаје недовољно јасан. На правцу источне комуникације налазила се прва капија замка, уз коју је на једној стени била истакнута правоугаона кула са посебним обзићем. У темељном делу куле налазила се цистерна особене конструкције (сл. 9), а по свему судећи у овом делу утврђења постојала је још једна цистерна.

Посебно истурено утврђење—Доловска градина, налазило се северно од замка, над литицама које опасује десна обала Праче. Под овом градином, преко реке постојао је мост, који је судећи према очуваним траговима, изгледа, био брањен са две куле. На жалост, остаци средњовековних фортификација на Доловској градини досад су остали непроучени. Без сумње, у питању је била утврда у оквиру ширег система одбране Борча. Иако је данас тешко дочарати некадашњи изглед овог некада славног замка Павловића, већ на први поглед се запажа да је овде била замишљена и остварена сјајна одбрамбена концепција, прилагођена рељефу и његовим предностима.

Комплекс двора налазио се, највероватније, у оквиру најбоље брањеног дела утврђења на Великој градини. То је заправо једна релативно узана греда између два виса, која је била проширена подзидима и бедемом. На њеном западном крају постоје остаци једног правоугаоног здања у виду веће квадратне куле, која је могла имати више етажа. Нешто даље постоје остаци цистерне, као и трагови грађевина које се наслућују у неравнинама терена. Прелиминарна археолошка истраживања, вршена на неколико места, указала су на положаје зграда на заравњеним стенама, које су, углавном, биле од дрвета, а само делом обликоване каменим зидовима.⁵

⁵ P. Anđelić, *Izveštaj o probnim iskopavanjima u srednjovjekovnom gradu Borču*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. XVII, 1962, 159-164.

Изгледа да је цео комплекс двора у Борчу претежно био од дрвене грађе, што посредно потврђује и чињеница да међу гомилама обрушеног камена нема тесаника нити остатака декоративне пластике.

Истурено упориште на источном рубу Земље Павловића налазило се у Добруну.⁶ Када је ово, без сумње старије утврђење запоседнуто, нема поузданих података. У трећој деценији 15. века држао га је, изгледа, војвода Радослав Павловић. Наиме, у лето 1423. године он се запутио ка Добруну, али из сачуваног извештаја дубровачких поклицара остаје нејасно да ли је то био поход на град или обилазак сопственог поседа.⁷ Десет година касније војвода је боравио „*sotto Dobrun*”⁸ У поседу Павловића ово значајно упориште остаће све до његовог освајања од стране Турака.⁹

Језгро и, без сумње, најстарији део утврђеног Добруна чине остаци на стрмом огранку планине Орлине, изнад десне обале Рзава (сл. 4). Ту се налазио невелики замак издужене основе, веома добро прилагођене облику терена, са главном, правоугаоном кулом истуреном према северу. Бедеми су били грађени претежно над окомитим литицама стена, тако да је нешто лакши прилаз био могућ искључиво са југозападне стране. Капија, чији се остаци сада само назиру, налазила се са неприступачне западне стране, а прилаз јој је био могућ само уском стазом која је водила уз подножје бедема, што је представљало решење подесно за одбрану. Унутрашњост замка била је подељена са два преградна зида на посебно брањене, а вероватно и различите функционалне целине. Будући да је тај простор сада засут каменом и културним слојем знатне дебљине, тешко је сагледати његов некадашњи изглед. Како археолошка истраживања нису вршена, познати су само случајни налази разних металних предмета – веретона, стрелица као и делови плочастог оклопа. Од зграда у унутрашњости преостали су само остаци једне укопане и

⁶ Ђ. Mazalić, *Starine u Dobrunu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu LIII, 1941, 101-126; М. Поповић, *Srednjovekovni Dobrun*, Старинар LII, у штампи.

⁷ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au 15. siècle*, II, Paris 1899, 217-218.

⁸ К. Јиречек, *Трговачки њушеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, у: Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 300, нап. 115.

⁹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 120.

каменим зидовима грађене просторије лево од капије, за коју је изнета претпоставка да је служила као цистерна.¹⁰ Главни стамбени део замка налазио се, изгледа, у северном дво-ришту. Ту би се могла замислити зграда уз западни бедем, северном бочном страном ослоњена на главну кулу. У средњем дво-ришту, осим претпостављене „цистерне”, или можда подрумског простора неке зграде, других грађевина није било. О намени јужног дво-ришта, где је такође могло бити стамбених објеката, до будућих истраживања тешко је говорити. Бедеми замка грађени су доста грубо, ломљеним каменом, уз употребу релативно слабог кречног малтера. Засновани су на стени, а дебљина им се креће између 1,10 и готово два метра. Замак, као најстарији део добрунских фортификација, могао је бити грађен још за владавине краља Стефана Душана, у исто време када и оближњи манастир.¹¹

Део под замком, на источним падинама, у једном познијем раздобљу био је такође фортификациран. Од главне куле, према литицама над реком, спуштао се бедем, који је преграђивао простор према северу. Са јужне стране, пролаз између две стрме литице преграђен је бедемским платном са капијом. Овај део фортификација, за разлику од замка, грађен је нешто боље. Има дебљину од 2,10 м, а одликују га и дерсоване површине лица. Сама капија, приближне ширине око 2 м, била је, изгледа, грађена од клесаног камена. Преостао је део свода рађен квадерима сиге, као и отвор за гредумандал, а под наслагама шута вероватно постоји праг са траговима довратника. Од капије ка замку, на врху међу стенама, постоје трагови комуникације која је имала и уклесане степенике. У овом фортификацираном простору, са примарним значењем предње линије одбране замка, има и остатака стамбених објеката. Биле су то, по свему судећи, брвнаре на вештачки формираним заравнима. Иначе, у подножју стеновитог брега, крај обала Рзава постојало је пространо подграђе, које се помиње већ у првој деценији 15. века.¹²

Источни део добрунског утврђења над левом обалом реке чиниле су истурене куле на врховима стеновитог брега,

¹⁰ Ђ. Mazalić, *n. d.*, 105-106.

¹¹ М. Поповић, *Средњовековни Добрун*, Старинар LII, у штампани.

¹² Д. Ковачевић-Којић, *n. d.*, 100, нап. 94.

са три стране опасане клисурастом окуком Рзава. Преостале су рушевине две куле и трагови треће, док о постојању четврте сведочи казивање Катарина Зена, који је кроз Добрун прошао 1550. године.¹³ Постављене су у низу и грађене као самостални објекти, будући да међусобно нису биле повезане. Најбоље очувана, северна кула 1, кружне је основе са пречником унутрашњег простора око 5 м. Имала је улаз на спрату, који је био преко 8 м изнад тла, с обзиром да на очуваном зиду до те висине нема трагова отвора. Око 40 м јужније, на посебно истакнутом положају, налазила се нешто мања кула 2. Била је слично грађена, кружне основе, унутрашњег пречника око 4 м, и дебљине зидова 1,10 м. Од посебно издвојене куле 3 преостали су само трагови шута, који указују на локацију, али не и на њен облик. Он се, изгледа, није разликовао од претходне две. На овом положају вероватно је стајала и четврта кула од које сада нема видљивих остатака. Поменуте куле браниле су прилаз добрунском утврђењу из правца југа. Доста поуздано може се претпоставити да су дело неимара који су радили у време када се Добрун налазио у поседу Павловића.

На Дрини Павловићи су поседовали три значајна фортификацирана упоришта—Вишеград, Бродар и Хртар. Међу њима сигурно најзначајнији био је вишеградски замак. Подигнут на брегу изнад ушћа Рзава у Дрину представљао је просторно мало, али релативно јако упориште. Његов некадашњи изглед веома је добро приказан на дрворезном отиску из 1530. године (сл. 5), који као илустрација прати текст Курипешићевог путописа.¹⁴ Био је издужене основе са две кружне куле на рубовима, међусобно повезане бедемском оградом. Једна од истурених кула, налазила се на падини изнад десне обале Дрине. Кружне је основе, пречника 7,5-8 м, са зидном масом дебљине 1,90 м. Имала је промер унутрашњег простора од око 4 м. Крајем 19. века била је очувана до висине од преко 8 м, а улаз јој се налазио изнад равни ове етаже.¹⁵ Према

¹³ P. Matković, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz 16. vieka*, Starine JAZU, knj. X, 1878, 243.

¹⁴ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. godine*, Sarajevo 1950, 26.

¹⁵ Đ. Stratimirović, *Arheološki prilozi, I. Markova kula u Višegradu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo III, 1891, 283-284.

димензијама и начину грађења веома је слична кружним кулама источног дела Добрунског утврђења, што представља један од битних елемената за њено датовање, а посредно и вишеградског замка. Ово утврђење у поседу Павловића први пут се помиње 1407. године, када је ту већ било засновано и подграђе,¹⁶ које се временом развило у значајну насеобину.¹⁷ Изградња фортификација на брегу изнад Рзава, по свему судећи претходила је настанку протоурбане агломерације. Међутим, према одликама својих фортификација чини нам се да вишеградски замак не би требало датовати пре прве половине 15. века, односно времена када се налазио у поседу Павловића. До будућих истраживања остаће недоумица да ли су постојале и старије фортификације овога замка од оних нама знаних. Будући да је у питању изузетно важан стратешки положај у некадашњем крајишту српске државе према Босни Котроманића, такву могућност не бисмо могли искључити.¹⁸

У систему одбране Земље Павловића, узводно од Вишеграда, на стеновитом брегу изнад леве обале Дрине, наспрам ушћа Лима, налазио се „град” Бродар, поменут 1442. године у једној повељи војводе Иваниша,¹⁹ а низводно утврђење Хртар. Уз оба ова упоришта у време турског освајања била су већ образована подграђа.²⁰ Рушевине ових утврда – по свему судећи замкова, теренски прецизно лоциране, још увек нису истраживане, те стога не располажемо ни основним подацима о њиховим некадашњим структурама.²¹

У западном делу области којом су владали Павловићи, нарочити значај имао је замак Ходидјед, одбрамбено упориште жупе Врхбосне. Због свог изузетног стратешког положаја био је рано изложен нападима Турака, који га повремено држе у свом поседу још од четврте деценије 15. века. Забележени су и покушаји босанског краља, као и херцега

¹⁶ Д. Ковачевић-Којић, *н. д.*, 106.

¹⁷ *Истио*, 109; Н. Šabanović, *н. д.*, 130-131.

¹⁸ М. Поповић, *Средњовековни Добрун*, у штампи.

¹⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд-Сремски Карловци 1934, 103.

²⁰ Н. Šabanović, *н. д.*, 131.

²¹ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1988, 17.33 и 17.151; Н. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 11-12; М. Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957, 21-22.

Стјепана да се домогну ове утврде.²² Остаци фортификација средњовековног замка леже на високом, готово неприступачном стеновитом гребену изнад саставака Мокрањске и Паљанске Миљацке.²³ На самом врху брега стајала је мања цитадела са једном кулом (сл. 6). Нешто ниже, над литицама са источне, јужне и западне стране налазе се бедеми уз које су били ослоњени стамбени објекти замка, сада очувани у равни подрумских просторија. Ка јединој приступачној североисточној страни, била су истурена два моћна паралелна бедема, кроз које се улазило у замак. Спољни бедем имао је дебљину од око 2,20 м, а иза њега, према унутрашњем бедему, био је усечен ров. Главни, унутрашњи бедем, првобитно дебљине од 1,90 м накнадно је појачан новим зидним платном од 2,20 м, добијајући тако ширину зидне масе од 3,10 м. Овој млађој фази, према начину грађења, одговарају два бедема која се од замка спуштају до литица на западној страни, где се налази и једна изолована кружна кула.

Време настанка замка без детаљнијих истраживања тешко се може поузданије утврдити. Постоји могућност да је заснован у другој половини 14. века, и то пре него што је дошао у посед војводе Павла Раденовића. Касније је, без сумње, дограђиван уз евидентна ојачања која указују на време употребе првих опсадних топова.

Значајно подграђе Ходидједа, због специфичности терена образовано је нешто даље од замка, над десном обалом Мокрањске Миљацке, око два километра од замка, на прос-

²² Н. Šabanović, *n. d.*, 27-31.

²³ Око локације Ходидједа било је доста недоумица, в: М. Мандић, *Археолошке црпнице из Босне*, Старица IV/1926-1927, Београд 1928, 10-11; *Isti, Postanak Sarajeva*, *Narodna starina*, sv. 14/1927, Zagreb 1929, 4; VI. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, 35-36; Ђ. Мазалић, *Старине из околине Сарајева (Стари град код Булога)*, Гласник Земалског музеја LI, Сарајево 1939, 16-22; Н. Крешевић, *n. d.*, 14-15; А. Вејтић, *Srednjovjekovni grad Hodidid bio je na Vratniku u Sarajevu*, *Radovi LXIV*, *Akademija nauka Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1979, 107-148. Занимљиво разматрање и закључци А. Вејтића тешко би се могли прихватити ако се имају у виду физичке структуре фортификација „Старог града код Булога”, односно Ходидједа и сада ишчезле утврде на Вратнику, која се, судећи према сачуваним ликовним изворима, по типу својих фортификација не би могла датовати пре друге половине 15. века. Мишљења смо да је утврда на Вратнику могла настати у оквиру турских одбрамбених припрема у рату са Мађарима, крајем седамдесетих година 15. века, када се граде нове тврђаве у Шапцу, Куличу, Раму и Ужицу (М. Поповић, *Ужички град*, Београд-Ужице 1995, 76-80).

тору данашњег истоименог села. Ова чињеница дуго је утицала на недоумице око поузданог лоцирања Ходидједа. Иначе, остало је забележено да је ово подграђе тешко пострадало 1459. године при покушају краља Стефана Томаша да освоји Ходидјед.²⁴

На локалитету Град, јужно од Пала, импресивне рушевине фортификација сведоче о постојању још једног утврђења-замка које је, без сумње, имало значајну улогу у систему одбране Земље Павловића (сл. 7). У сачуваним историјским изворима о њему нема података тако да му је и некадашњи назив остао непознат. Био је подигнут на врху купастог брега, изнад врела Миљацке, на положају који доминира околином.²⁵ Ка нешто приступачнијој јужној страни била је истурена јака главна кула, која је у једној познијој фази била делом ојачана и косом каменом ескарпом. Уз њу се налазио улаз у главни брањени простор, којим је доминирала, на највишој коти, једна кружна кула унутрашњег пречника од око 4,5 м. Ту се уочавају и рушевине стамбених здања замка, прислоњених уз бедеме, чија је дебљина око 1,10 м. Са северне, а делом и западне стране, постојао је и нижи део утврђења, опасан бедемима дебљине не веће од 0,70 м. Ка западу се као предња линија одбране налазила, изгледа, једна извојена четвртаста кула. О времену настанка овога замка нема поузданих података. Могао је бити саграђен на прелазу из 14. у 15. век, али је сасвим сигурно ојачаван у време ране појаве опсадне артиљерије.

На средокраћи између овога замка и Борча, недалеко од старог трга Праче лежи Павловац, знаменита и по много чему загонетна тврђава Павловића, са главним брањеним простором релативно правилне полигоналне основе (сл. 8). Подигнута је на стрмој, високој стени изнад кањона Праче, којој се могло прићи само са северозападне стране.²⁶ Ка том правцу биле су истурене главне куле, а ту се налазила и капија. Бедеми, са унутрашње стране делом засути земљаним насипом, у доњим зонама грађени су као подзиди. Све четири куле биле су петоугаоне и изгледа нису прелазиле висину

²⁴ С. Ђирковић, *Историја Босне*, Београд 1964, 318.

²⁵ Ђ. Mazalić, *n. d.*, 25-28.

²⁶ I. Bojanovski, *Pavlovac na Prači*, *Naše starine* XIII, 1972, 71-76.

бедема. Својим особеним основама оне немају паралела међу кулама босанских градова. Посебну појаву у Павловцу представљају грађевине у северном делу брањеног простора, са укопаним просторијама за око 3 м у односу на околни простор. У његовом јужном делу налазила се једна четвороугаона грађевина, димензија 10x9 м, са зидовима дебљине 1,10 м, чија некадашња функција није јасна. Грађена је доста солидно, притесаним каменом сложеним у редове, слично основним бедемима и кулама. Са источне стране главног утврђења налази су простран спољни брањени простор са једном угаоном квадратном кулом, опасан бедемом местично високим и до 7 м, али тањим и немарније грађеним у односу на главна тврђавска зидна платна. Испред овога бедема на правилном растојању од око 6-7 м налазио се широк и дубок тврђавски ров.

Питање датовања тврђаве Павловац представља сложен и на данашњем нивоу наших знања тешко решив проблем. Дуго се сматрало да је она дело војводе Павла Раденовића, подигнута у циљу заштите знаменитог трга у Прачи, будући да се у изворима помиње као *Noui in Praza*, истина први и једини пут, већ у лето 1423. године.²⁷ Међутим, обликом своје основе и начином грађења, где се могу препознати нека протоартиљеријска фортификациона решења, ова тврђава би се морала датовати позније и то не пре средине 15. века. По свему судећи грађена је у годинама које су претходиле турском освајању. У времену настанка, представљала је, без сумње, веома успело и, могло би се рећи, у ширем смислу авангардно решење. Ова чињеница оставља отворену могућност да се на истој локацији налазила и нешто старија тврђава чије би остатке, можда, требало препознати у фортификацијама источног, сада спољњег утврђења. Обимнија археолошка истраживања у будућности могла би битно да допринесу разрешењу овог проблема.²⁸

Са супротне стране Праче, на локалитету Градина налазила се једна истурена кула уз коју је, можда, било још

²⁷ N. Jorga, *n. d.*, 216.

²⁸ М. Поповић, *Uticaј pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovekovnih gradova u Bosni*, у: *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma: „Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u Jugoistočnoј Evropi”*, Sarajevo 1989, 103-104.

фортификација.²⁹ У питању је, без сумње, истурено упориште које је припадало систему одбране тврђаве Павловац, будући да је бранило положај са кога је било могуће дејство опсадних топова ка главном утврђењу.

Низводно од Борча, на локалитету Градина–Столица приликом теренске проспекције уочени су остаци средњовековних фортификација, које би се могле приписати систему одбране Земље Павловића. У питању је било утврђење веома издужене основе, дужине око 200, а ширине 30-40 м. Са јужне стране према Прачи било је природно брањено високим литицама стена, док је ка приступачнијем северу постојао зидани бедем дебљине око 1,20 м.³⁰

За разлику од замкова и тврђава, једино градско утврђење међу поседима Павловића представљао је Оловац, утврђење изнад урбане рударске насеобине Олова.³¹ За разлику од протоурбаних подграђа, која настају уз постојеће утврде, Оловац је грађен ради заштите већ постојеће насеобине. Према сачуваној изворној грађи градио га је, или дограђивао, током последње деценије 14. века дубровачки властелин Жоре Бокшић, протовестијар краља Дабише.³² За доградњу овог утврђења 1403. године био је у Дубровнику, на осам месеци ангажован један каменар са помоћником.³³ У то време Оловац је имао свога посебног кастелана.³⁴

Остаци Оловца још увек су археолошки неистражени. његове рушевине леже на каменитом обронку Градине, југозападно од данашњег града. У неравнинама тла распознају се остаци главне куле и јужног обимног бедема са заштитним ровом. Непосредно испод утврђења налазио се знаменити фрањевачки самостан. Ако је судити према запажањима савременика Оловац је био грађен у виду високо постављеног замка – *alto castelo dei plombi*.³⁵

²⁹ I. Bojanovski, *n. d.*, 71, нап. 6.

³⁰ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* 3, 17.120 Gradina-Stolica (I. Bojanovski), Sarajevo 1988.

³¹ M. Vego, *Naselja*, 84.

³² P. Anđelić, *Srednjovjekovna župa Kamenica ili Krivaja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. XXXII, 1977, 340-341.

³³ М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, Историјски часопис IX-X, 1959, 145-146; С. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova: „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura” Muzej grada Zenice III, 1973, 150.

³⁴ Д. Ковачевић-Којић, *n. d.*, 252.

³⁵ *Истио*, 262, нап. 7.

Осим напред поменутих средњовековних утврђења за које се сасвим поуздано може тврдити да су се налазила у систему одбране Земље Павловића, на њеном некадашњем подручју регистровано је и више градинских локалитета са траговима фортификација датованих у средњи век. У питању су праисторијске градине Шенковић³⁶ и Витањ,³⁷ између Сокоца и Рогатице, затим Кокоревац,³⁸ Градац³⁹ и Лука⁴⁰ северно од Сарајева, Обхођа на његовом источном рубу⁴¹, па Шеховина⁴², а на југу Храсница⁴³ и Теферич⁴⁴. Без археолошких истраживања о траговима зиданих фортификација на овим локалитетима тешко је било шта рећи. Чини нам се, да се у већини случајева овде ради о траговима античке или касноантичке градње. Облик основе утврђења на локалитету Теферич пре би се могао повезати са касноантичким наслеђем, него са средњовековним утврдама, са којима нема ближих паралела, али коначни суд о томе могу пружити само археолошки стратиграфски подаци.

Посматрани у целини, остаци утврђења која су бранила Земљу Павловића, иако још увек неистражени, ипак наводе на неке закључке. У том смислу посебно је индикативна њихова просторна диспозиција. Главна утврђења распоређена су по оси запад-исток, од Врхбосне до Добруна, ближе јужном рубу Земље Павловића, односно дуж водотокова Миљацке и Праче, а потом Дрине и Рзава. То је приближно правац старе осне комуникације, како античке тако и средњовековне, која је од Приморја ишла ка Дрини и даље на исток. Заштита трговачког промета, као једног од битних привредних ресурса, затим безбедна експлоатација и транспорт руда, важан су елемент усмеравања одбрамбених упо-

³⁶ Ć. Truhelka, *Praistorijske gradine na Glasincu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu III, 1891, 311.

³⁷ *Isto*, 315.

³⁸ V. Ćurčić, *Praistorijske utvrde oko Sarajeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XX, 1908, 367-368.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ Š. Bešlagić, *Stećci*, Sarajevo 1971, 173.

⁴¹ V. Ćurčić, *n. d.*, 365-367.

⁴² Ђ. Мазалић, *Сџарине њо околини Сарајева*, 18.

⁴³ I. Bajo, *Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva IV, 1974, 43-68.

⁴⁴ D. Sergejevski, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n.s. II, 1947, 46-48.

ришта. Осим ових општих на њихов распоред утицали су и посебни геостратешки услови који одсликавају основне правце одбране Земље Павловића. Услед честих сукоба са моћном породицом Косача, главне фортификације биле су постављене са циљем да штите јужне, најугроженије области. Према краљевском домену – Земљи краљевој, изузимајући Оловац и евентуално Гирски град, Павловићи нису градили утврђена упоришта. Без обзира на повремене сукобе, централна власт краља „Србљем и Босни” очигледно их није угрожавала. Сличан однос имали су према северним суседима Дињичићима, односно касније Ковачевићима.

Основни тип фортификација представљао је замак, који се јавља у виду релативно мале, тешко приступачне брдске утврде, прилагођене затеченим предностима рељефа. Ово основно фортифицирано језгро у појединим случајевима је дограђивано или ојачавано системом истурених спољних утврда, попут примера у Борчу и Добруну. У том смислу одбрана Земље Павловића није се битно разликовала од свог савременог окружења. Тврђаве као посебно фортифицирана војно-стратешка упоришта, са изузетком Павловца, у овој области нису грађене.

О конструктивним елементима утврђења Павловића тешко је говорити без поузданог увида у етапе грађења, односно издвајања старијег, затеченог слоја, од онога што је подигнуто у време њихове владавине. Најчешће, у питању су неке опште одлике војног градитељства друге половине 14. и прве половине 15. века карактеристичне не само за српске земље већ и за шире балканске просторе.⁴⁵ Ипак, уз све резерве, треба истаћи и неке посебности, које даљим истраживањима треба проверавати. Уочљиво је да се као најчешћа јавља дебљина бедема од 1,10 м. Знатно су ређи они тањи – од 0,70 – 0,75, или дебљи до око 1,40 м. Поређења ради, треба навести да је у утврђењима моравске Србије дебљина бедема у то време износила најмање око 2,10 м⁴⁶. Изузетну појаву представљају велики бедем у Борчу (3,30 м), или они бедеми у Ходидједу од 2,20 м и 3,10 м који, без сумње представљају рани покушај оспособљавања утврђења за одбрану од

⁴⁵ М. Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, 81-82; *Исти, Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини*, 45-51.

⁴⁶ М. Поповић, *н. д.*, 82-83.

дејстава опсадне артиљерије. У том смислу треба посматрати и ескарпна ојачања истурене куле у Граду код Пала.

Специфичну појаву, која се поуздано може приписати времену владавине Павловића, представљају кружне куле. Готово идентичне, јављају се у Вишеграду и Добруну, а њима веома сличне у Граду код Пала и једној од познијих етапа доградње Ходидједа. Ове куле, за разлику од Србије, где су ретке, налазимо на подручју Босне од краја 14. века па све до турских освајања.⁴⁷

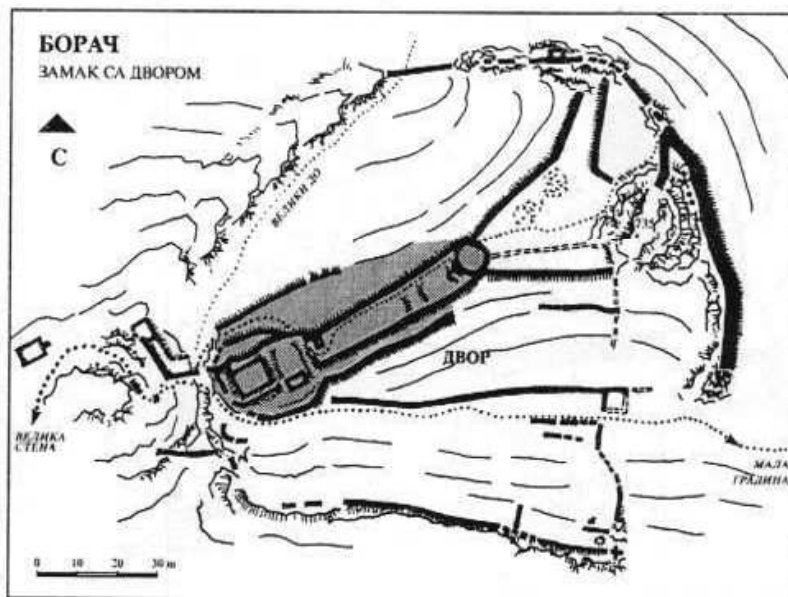
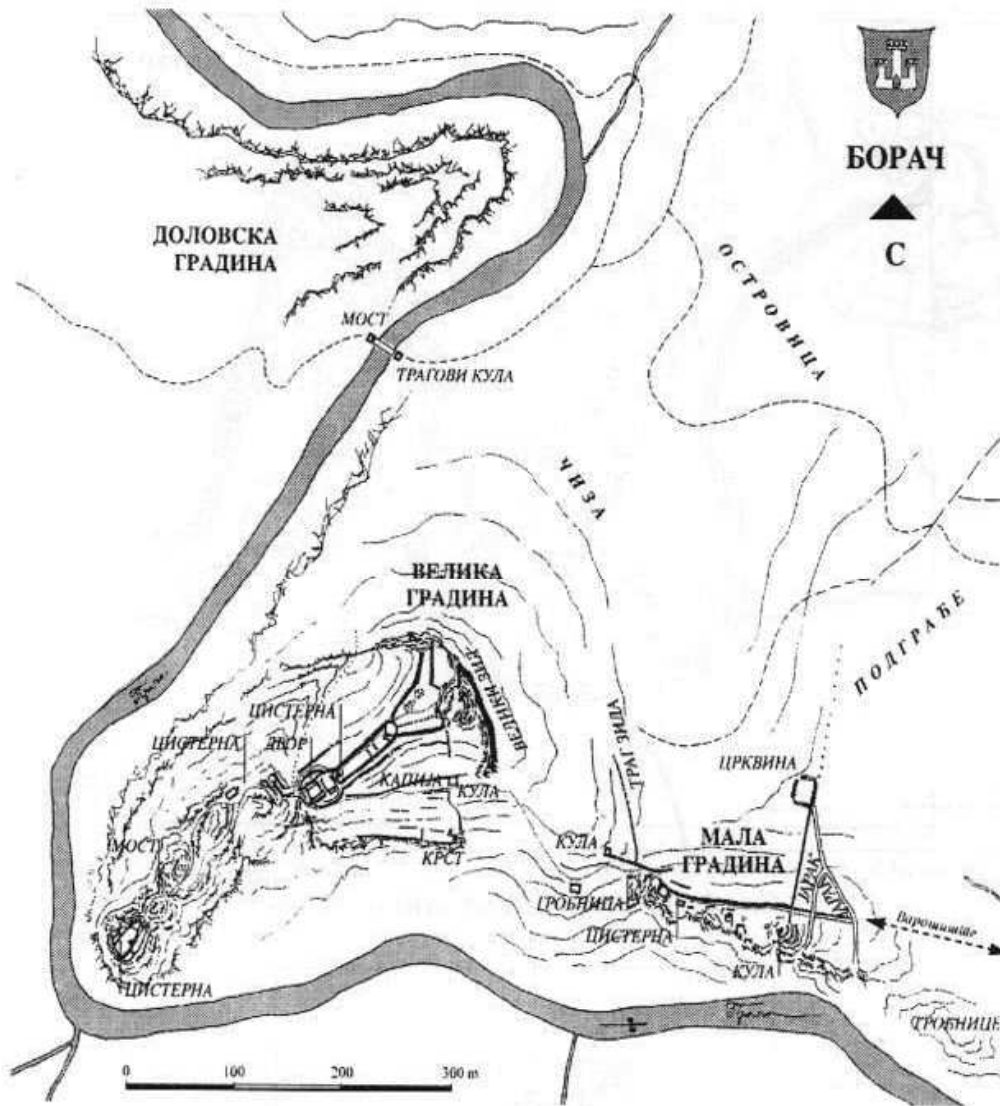
Посебну појаву, као што је већ истакнуто, представља тврђава Павловац. Грађена је вероватно средином 15. века и издваја се као један од најбољих раних примера прилагођавања фортификација појави опсадне артиљерије. Она је дело врсног неимара, кога је ангажовао неко од последњих Павловића у покушају да пред турском најездом одбрани неодбрањиво. Стога, ово изузетно здање, које у себи крије нова сазнања ширег значаја, у будућности треба даље истраживати.

О грађевинама које су се налазиле у оквирима бедема, услед слабе истражености, располажемо оскудним подацима. Уочљиви су остаци цистерни, које су као ресурси воде представљале битан елемент система одбране. Оне су изгледа углавном припадале једноставнијем типу са филтер бунаром, какве су уобичајене не само у Босни⁴⁸ већ и у утврђењима средњовековне Србије. Особен пример ове врсте сачуван је у рушевинама једне од кула у Борчу (сл. 9). Трагови засведених цистерни, уобичајених дуж Приморја, али и у неким босанским градовима, на територији Павловића до сада нису уочени. О стамбеној архитектури, без обимнијих археолошких истраживања, није могуће говорити. У питању су најчешће била здања од дрвета на заравњеним површима стена.

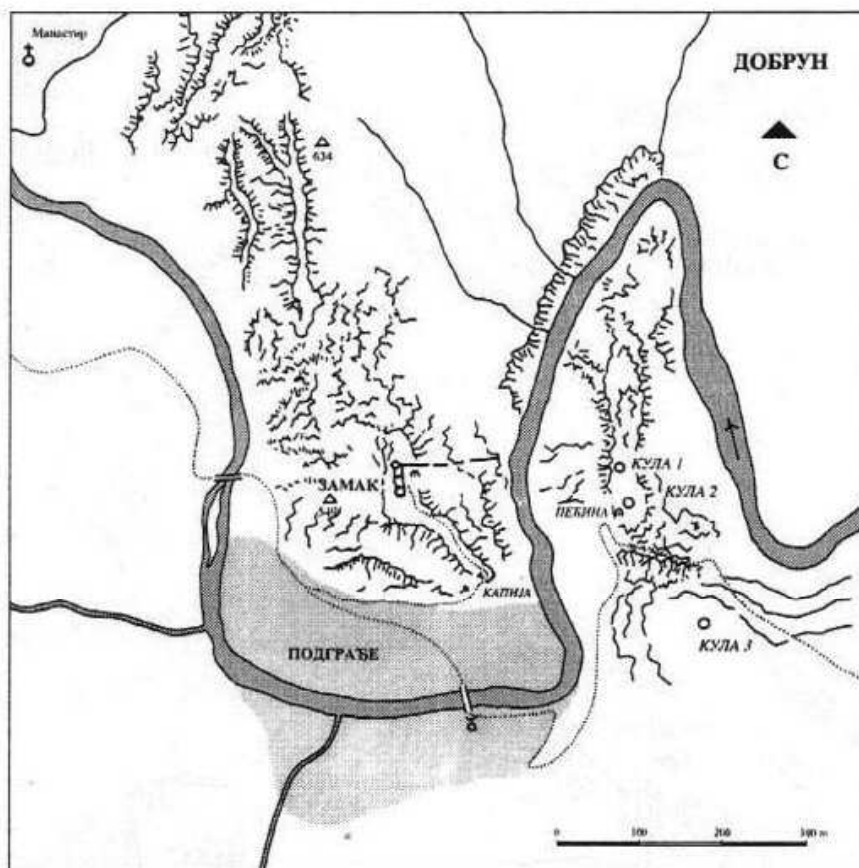
Фортификације о којима је било речи са већим или мањим успехом браниле су Земљу Павловића више од пола столећа. Већина их је са турским запоседањем изгубила своју некадашњу функцију и била разорена или препуштена зубу времена. Сачуване су само оне које су освајачима биле од користи. Стога ће Ходидјед и Вишеград турске посаде напустити тек у првим деценијама 19. века.

⁴⁷ М. Поповић, *Средњовековне тврђаве у БиХ*, 48.

⁴⁸ *Исто*, 50.

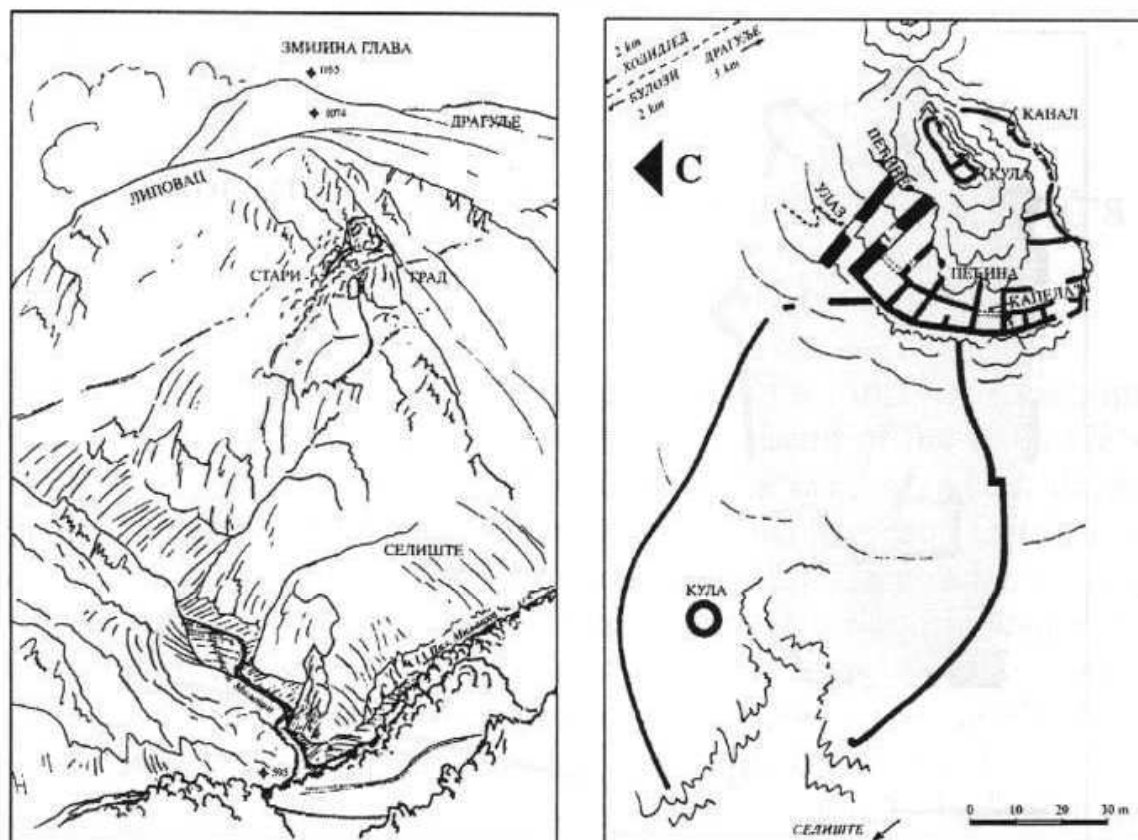
Сл. 2-3. Борач – ситуациони план и основа замка (према Ђ. Мазалићу)

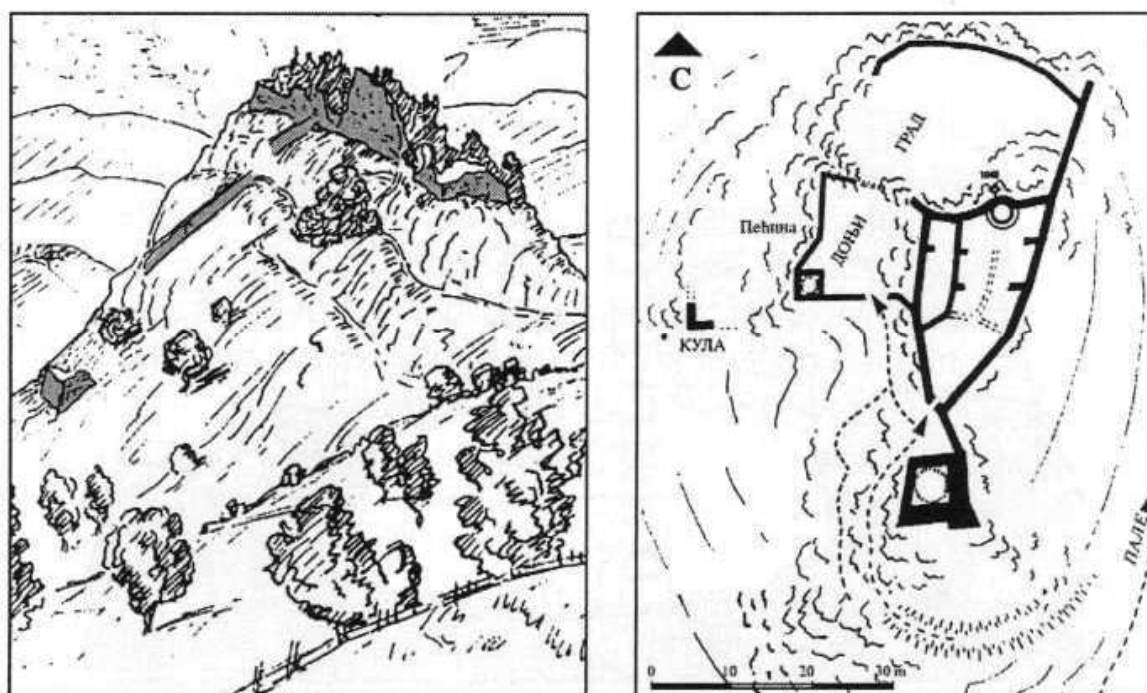
Сл. 4. Добрун – ситуациони план

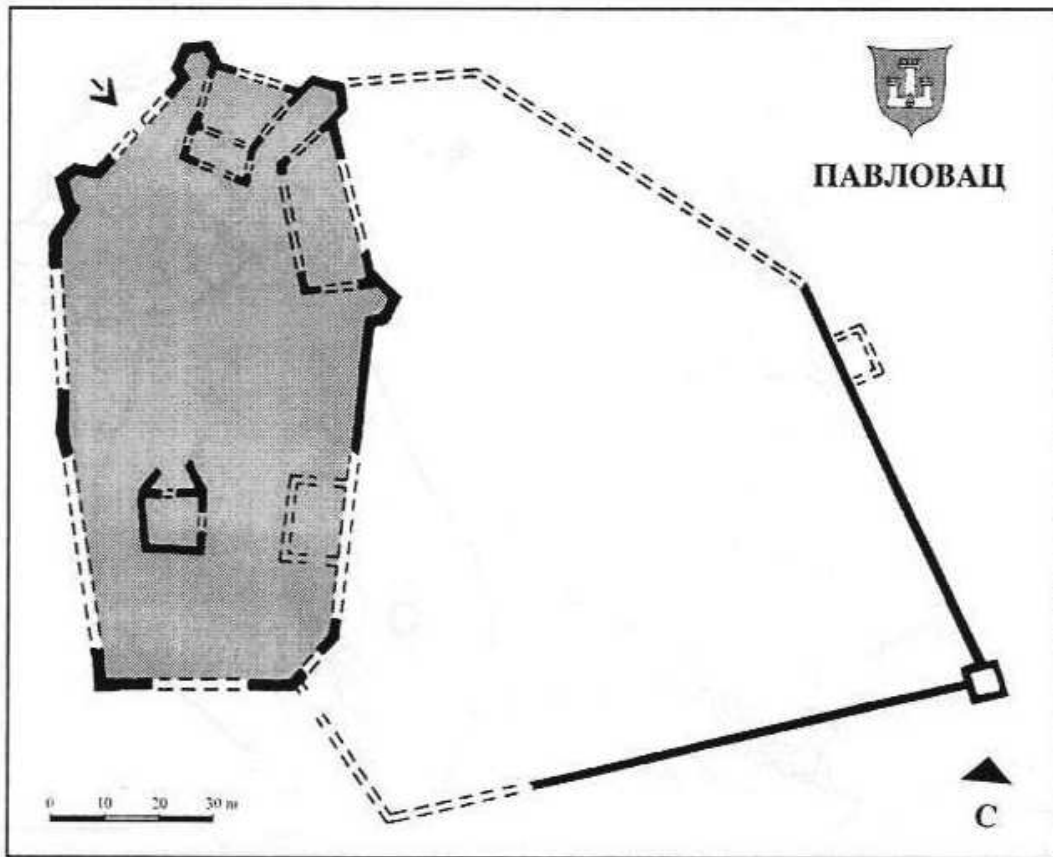
Сл. 5. Вишеградски замак 1530. г. (према дрворезу Б. Куријешића)

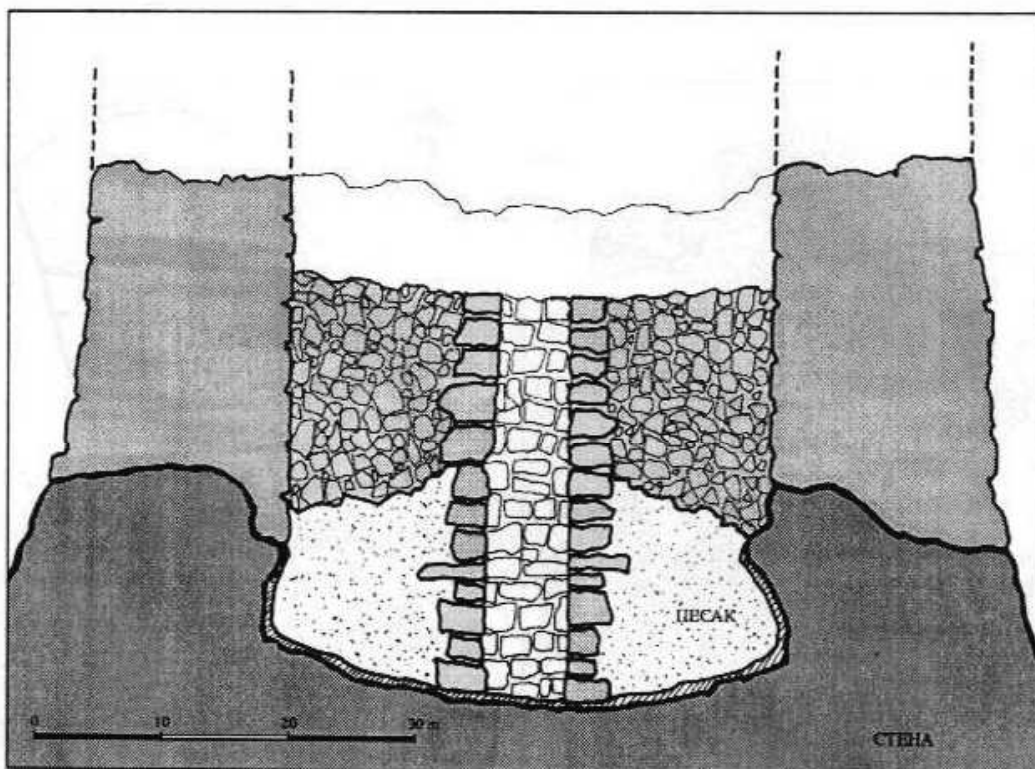
Сл. 6. Ходидјед – основа и изглед рушевина (према Ђ. Мазалићу)

Сл. 7. Град код Пала – основа и изглед рушевина (према Ђ. Мазалићу)

Сл. 8. Павловац – основа цврђаве (према И. Бојановском)

Сл. 9. Борач – цистерна са филтер бунаром у источној кули, схематски пресек

MARKO POPOVIĆ

THE FORTIFICATIONS IN THE LAND OF THE PAVLOVIĆ'S

Summary

During the process of disintegration of the Bosnian Kingdom, beginning at the end of the 14th century, the Land of the Pavlović's, land of *voivoda* Pavle Radenović and his heirs, singled out. In almost permanent conflicts with its neighbors, and then exposed to the Turkish attacks, the defense of this region of strategic importance represented imperative of the survival. The important economic resources, such as communications, or directions of trade, as well as the mining regions, should have been protected. Those needs are clearly illustrated by the position of the fortifications in the Land. (fig. 1)

The central defense point, as well as its capital, was castle of Borač, encompassing waste complex of fortifications (fig. 2-3). The forward position of the Land of Pavlovići on the eastern border was situated in Dobrun. It was an older, relatively small castle, with the defense system extended during the 15th century, by building of the new ramparts and round towers (fig. 4). The Pavlović family owned three important fortification points on the Drina river: Višegrad, Brodar and Hrtar. Among them, the most important was the castle of Višegrad (fig. 5). Very important point was castle Hodidjed nearby Sarajevo, in the western part of their region (fig. 6), playing a very special role later, during the Ottoman conquest of Bosnia, as well as the fortification not far from Pale (fig. 7), whose medieval name has not been known to us. Above the Prača river, not far from the market place bearing that very name, was very important and yet insufficiently researched fortress Pavlovac (fig. 8). Different from the castles and fortresses, the only urban fortification in the Land of the Pavlović's was Olovac, defending the mining settlement of Olovo. Beside those most important ones, the traces of the medieval fortifications could be found on many other locations. Those are mostly remnants of the smaller fortifications, which could not be more precisely chronologically determined without detailed research.

Generally speaking, the fortifications of the Land of the Pavlović's are not sufficiently researched yet, but they lead to some con-

clusions. In that sense, their land disposition is of the greatest importance. The main among them were located on the west-east axis, from Vrhbosna (Sarajevo) to Dobrun, along the river beds of Miljacka and Prača, and then of Drina and Rzav. Approximately that was the direction of the old communication, both antique and medieval, leading from the Littoral via Drina farther to the east. The protection of the trade, as one of the most important economic resources, then safe exploitation and transportation of the ores were the very important element in disposition of the defense centers. Beside those general, their disposition was influenced by the special geo-strategic conditions, pointing out to the general directions of protection of the Land of the Pavlović's. Because of often conflicts with the powerful Kosača family, the main fortifications were placed with the aim to protect the southern, most imperiled regions. Except Olovac, the Pavlović family did not build the fortifications toward the King's domain. Regardless the periodical conflicts, the central power of the King of the „Serbs and Bosnia” obviously did not endanger them. They had similar relation with the northern neighbors as well.

The main type of fortification was a castle, built as relatively small, hardly accessible mountain fortification, adapted to the characteristics of the relief. With the exception of Pavlovac, the fortresses, as fortification, military and strategic center had not been built in this region.

The above mentioned fortifications, with much or less success, defended the Land of the Pavlović's for more than half a century. The most of them were destroyed after the Turkish conquest. Only those of value for the conquerors were left. The Turkish garrisons left Hodidjed and Višegrad only in the first decades of the 19th century.